

РАННІЙ ЕТАП ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ КИПЧАКІВ

На сьогодні існує достатньо багато студій, присвячених кипчакам. Є значна кількість пояснень походження етніконів *кипчак*, *куман* та *половець*. Проте досі докладно не було розглянуто ранню етнічну історію кипчаків. Серед досліджень, близьких до цієї теми, необхідно виокремити доробки Б. Кумєкова, П. Голдена, Ю. Худякова, Ю. Зуєва та С. Ахінжанова [Ахінжанов 1989; Голден 2003; Зуєв 2002; Кумєков 1972; Кумєков 2006; Худяков 2004; Худяков 2006; Зуєв 2004]. У цій студії буде розглянуто ранню етнічну історію та етногенез кипчаків.

У своєму доробку Гардізі згадував про сім кімацьких племен. Серед них були названі *імі*, *імак*, *татар*, *байандур*, *хіфчак*, *ланіказ*, *аджлад*. У складі *сеяньто* було шість тюркських племен [Golden 2002, 661; Zuev 2004]. Б. Кумєков пов'язує етніонім *імі* із племенем *імур* у Махмуда ал-Кашгарі, *імір* у Абу-л-Газі та *еймюр* у Рашид ад-Діна [Кумєков 1972, 37–39]. Ю. Зуєв зіставив *імі* з *імур* [Zuev 2004]. П. Голден вважав формами назви племені *імі*, *іміур*, *ейміур*. Дослідники зараховують *імі* до огузьких племен [Golden 2002, 661]. Байандур згадувались у арабських та перських джерелах ще як *bland* та *byand* [Golden 2002, 661]. На Русі вони з'явилися разом із кипчаками і були відомі під етніонімом *берендеї* [Ипатьевская летопись 1962, 286]. *Ланіказ* П. Голден співставляв із племенем *нілкан* у складі джалаїрів [Golden 2002, 661]. В. Мінорський пропонував читати *ланіказ* як *нілказ*, яке входило до складу народу шахсевенів [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, Коментарий]. Аджлад П. Голден згадував у формі *іджлад* [Golden 2002, 661]. Р. Абдуманапов зіставляв його з кипчацьким племенем *анджогли* [Абдуманапов].

Щодо етніоніму *кипчак*, то він згадувався як *хіфджак* або *хіфшак* у Махмуда ал-Кашгарі, *хіфчак* у Гардізі, *кефджак* у арабських хроніках. Форма *кипчак*, як правило, використовувалась персами [Golden 1992, 229; Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, Глава 18, Коментарий; Голден 2003, 459]. Вони запозичили уйгурську форму *qubṣaq* [Ахінжанов 1989, 53]. Щодо місця кочування кипчаків, то тут логічно навести дані Махмуда ал-Кашгарі

про “близьких” та “далеких” кипчаків [Насилов 2009, 290–292]. У “Кордонах світу” згадано про провінцію “внутрішніх” кипчаків (Андар аз-Кіфчак) [Hudud al-Alam 1937, Глава 18]. Якщо були “внутрішні”, то мали бути й “зовнішні”. Їх анонімний перський географ згадував як кипчаків [Hudud al-Alam 1937, Глава 18]. Бейхакі вказував на “хефчатів” на кордонах Хорезму [Голден 2004, 123]. Логічно припустити, що “внутрішні кипчаки” у XI ст. зайняли землі огузів поблизу Сирдар’ї. Тоді “зовнішні кипчаки” мали кочувати поблизу “Землі Мороку”, тобто поблизу Західного Сибіру [Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, Глава 18].

Кипчак є тюркським екзоетнонімом. Він використовувався токуз-огузами для позначення племені сірів-сеяньто і мав принизливе значення, оскільки в перекладі з давньоуйгурської це “невдаха” або “нещасливий” [Кляшторный 2003, 301–312; Голден 2003, 459–460]. Інший варіант прочитання етноніму пропонували Рашид ад-Дін та Абу-л-Газі. За їхньою версією, назва племені кипчак походила від дупла, в якому Огуз-хан нібито знайшов Кипчака (тюркські слова *qovu*, *qobuq*, *qovuc* перекладалися як “порожній”) [Кляшторный 2003, 312; Рашид ад-Дин 1952, 84; Кононов 1958, 43]. Ю. Зуев вказував, що термін кипчак – це позначення загальноідеологічного рівня, і що поряд із тюрк-кипчаками існували уйгур-кипчаки. На його думку, для кипчаків було характерним шанування “Чумацького шляху” та Місяця [Зуев 2002, 85–90].

Щодо етноніму *куман*, що був позиченням частини кипчаків, то він використовувався здебільшого ромеями та європейцями. Д. Немет вважав, що етнонім *кун* мав значення “чоловік”. Д. Дьорфі виводив етнонім *кун* від *хун* і стверджував, що це був загальний для східних кочівників етнонім. М. Ердаль припускав, що етнонім *куман* походив від поєднання основ *кун* та суфіксу *ман* [Голден 2003, 475–476]. С. Ахінжанов виводив походження етноніму *куман* від *кубан*, тобто “світлий”, “блідий” [Ахінжанов 1989, 80]. За даними Михайла Сирійського *кумани* отримали свою назву від країни, в якій живуть. Необхідно зауважити, що Гетум із Корікосу згадував *Куманію* як велику країну в пустелі [Hetoum; Маркварт]. У слов’янських літописах етнонім *куман* вживався як синонім етноніма *половець* [Pritsak 1968, 159; Голден 2003, 459–460, 476–477]. Матвій Меховський вважав, що поло-

вєць – це слово, похідне від українського “половати”, а половців вважав народом мисливців [Меховский 2009, 68]. Цєнь Чжуньмянь зiставляв кипчаків із хєбісі [Ахинжанов 1989, 78–83]. С. Кляшторний ототожнює кипчаків із сірами тюркської епіграфіки [Кляшторный 2003, 301–312].

Серед дослідників є різні точки зору на те, чому кипчаків у слов’янських літописах називали половцями. А. Кунік вважав, що етнонім *половець* походить від *полова* – “солома, білий”. Звідти він зробив висновок про те, що у кипчаків було світле забарвлення волосся [Ахинжанов 1989, 77]. Ю. Зуєв припускає появу слова *кум* у тюркській адаптації назви бога Хома (Хаоми). Персоніфікацією цього Бога був місяць, а “Чумацький шлях” називався також “Половецьким шляхом”. Цікаво, що у тюркських народів “Чумацький шлях” називається “Шляхом соломи”. Половці – це шанувальники місяця та “Чумацького шляху” [Зуев 2002, 78–81]. Слово *ай* (місяць) мало сакральне значення для кипчаків [Зуев 2002, 71–76].

На угорських мініатюрах у історичних хроніках виразно вказано на монголоїдність кипчаків, які протистояли угорцям. Антропологічні дослідження (Г. Дебец, В. Гінзбург, В. Алексєєв) вказують на те, що за середніх віків антропологічний тип населення казахських степів характеризувався поєднанням європеоїдного та монголоїдних расових типів і належністю до південно-сибірського типу [Ахинжанов 1989, 86]. Відсоток європеоїдних рис збільшувався з рухом зі сходу на захід. Найбільше монголоїдних рис серед кипчаків було притаманно для населення Алтаю, Павлодарського Приіртішшя та Східного Казахстану, власне для територій формування етносів кімаків та кипчаків [Ахинжанов 1989, 86].

Д. Расовський вважав, що кипчаки – це чисті тюрки та світлі європеоїди. Він стверджував, що предками кипчаків були дінліни [Расовский 1935, Т. 7, 257–261], і припускав, що кипчаки були частиною народу кімаків і мешкали на заході їхньої держави [Расовский 1936, Т. 8, 161]. Кімаки, за його гіпотезою, у Х ст. припинили існування і були поглинуті кипчаками. Йємєків Д. Расовський вважав підданими кипчаків, а кангли, на його думку, жили на середній течії Іртиша [Расовский 1936, Т. 8, 162].

Слушною гіпотезою є припущення Ю. Худякова про те, що термін *кипчак* був своєрідним соціальним маркером і служив для

Махмуда ал-Кашгарі позначенням для тюрків-немусульман, які притримувалися стилю життя тюрків-язичників і не переходили до осілості. Тоді стає зрозумілим, як їм вдалося за порівняно невеликий термін завоювати величезні простори [Худяков 2004].

Сибірські степи та лісостепи мали свій варіант кипчацької археологічної культури, творці якої достатньо помітно мали відрізнятися від решти східних кипчаків. Для поховань місцевих кочівників, на думку Ю. Худякова, були характерні архаїчні риси [Худяков 2004]. Для новосибірського варіанту сросткінської культури характерне поєднання традицій племен кімаків та “катандинських” племен [Кляшторный, Савинов 2005, 296–298]. На просторах Західного Сибіру активно відбувались процеси етногенезу тюркських народів. Після падіння каганату кок-тюрків на території Надоб’я, Верхнього Надтом’я та Бараби набули поширення поховання за зразком інгумації у супроводі одного чи двох коней. У похованнях присутні предмети паскової та збройної фурнітури з багатою рослинною та антропоморфною орнаментациєю, що характерна для алтайських тюрків [Кляшторный, Савинов 2005, 228–230].

Як відомо, коли утворився Кімацький Каганат, до Приртишся мігрували кипчацькі та власне кімацькі племена [Агаджанов 1969, 125–127; Худяков 2004]. На думку П. Голдена, це переселення огузів до західноєвразійських степів було започатковано війнами токуз-огузів та киргизів у 820–830-х рр. Здобуття Орду-Балика (Каракорума) було тільки завершенням цього тривалого процесу [Гарустович, Иванов 2001, 106–107]. У огузьких дастанах, записаних хроністами, містилась інформація про те, що предками огузів були токуз-огузи [Агаджанов 1969, 125–127]. Не варто ігнорувати свідчення тибетського джерела про війни хорів, тобто токуз-огузів, із кангаро-печенігами [Pritsak 1976, 5]. Наявність “Старої Гузії” може свідчити на користь того, що перед здобуттям киргизами Орду-Балика токуз-огузи вже мали плацдарм на землях печенігів і мігрували на ці землі після падіння каганату [Агаджанов 1969, 133–135].

Внаслідок того, що огузи та кімаки завоювали колишні володіння кангаро-печенігів, на території Казахстану та Західного Сибіру утворилася сросткінська культура, яка була характерною для населення Кімацького Каганату. Саме за кімацьких часів

були створені усі передумови для формування кипчацької археологічної культури у цьому регіоні [Худяков 2004]. Сросткінську культуру Д. Савінов охарактеризував як археологічну культуру Кімацького Каганату. Зоною розселення кипчаків він вважає південь Західного Сибіру та Обсько-Іртишське межиріччя. Населення кімацьких провінцій Андар аз-Кіфчак (північний захід та захід Центрального Казахстану) та Йагсун-Йасу (басейн Емби) було кипчацьким. На просторах півдня західної частини Сибіру, на думку Д. Савінова, кипчацька археологічна культура замінила верхньообську, яка також мала вплив на формування кипчаків Центральної Азії [Кляшторный, Савинов 2007, 44–46; Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *Комментарий*].

Анонімний автор “Худуд ал-‘Алам” локалізував Йагсун-Йасу між Атілем та Іртишем [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *Комментарий*]. С. Ахінжанов припускав, що до складу цієї області входили землі вододілу Іртиша та Верхньої Обі, степи Західного Сибіру. На заході кордоном цієї землі були володіння кипчаків, а на сході її територія межувала з киргизами. В. Мінорський вважав, що географ, згадуючи про Атіль, насправді мав на увазі Асус (Ішим) [Ахинжанов 1989, 163; Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *Комментарий*].

Провінція Киркирхан розташовувалась на кордоні з киргизами. В. Мінорський асоціював її з місцевістю Караколінськ у Карагандинській області Казахстану [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *Комментарий*]. Гори Гіргир можна зіставити не тільки з одним Тарбагатайським хребтом, а й із Чингіз-тау та Караколінськими горами [Ахинжанов 1989, 163; Кумеков 2006а, 468].

Щодо області Андар аз-Кіфчак (“внутрішні кипчаки”), то її землі можна ототожнити з територіями Центрального Казахстану на середній течії Сирдар’ї. Мешканці цієї області були схожі на огузів, і навіть їхня мова була схожою. На думку С. Ахінжанова, до Андар аз-Кіфчак входили басейни Сари-су, Кара-Кенгіра та Сари-Кенгіра. Локалізація решти областей невідома [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *Комментарий*; Ахинжанов 1989, 160–161].

“Половці” слов’янських джерел та кипчаки арабських і перських хроністів були складним конгломератом племен різного походження. Кай, куни та шари виявилися просто найактивнішими із союзів кочових племен західноєвразійських степів у другій

чверті XI ст. [Minorsky 1942, 29–30]. Переселення племен було підготовано внутрішньополітичними процесами у державах кімаків та огузів. Археологічні дослідження засвідчують значний відтік “кімацького” (точніше, племен Кімацького Каганату) населення внаслідок міграцій на захід [Могильников 1981, 43–52].

Переселення відкрило для “кипчацьких” племен величезні перспективи. До того ж, основні сили огузів вирушили або на південь, або на захід. Оволодіння огузькими землями відбувалось через включення племен держави янгикентських ябгу до складу кипчацьких конфедерацій. У 30-х рр. XI ст. кипчаки вийшли на кордони Хорезму та до Сирдар’ї [Абдуманов]. Цікавим є той факт, що кипчацький володар у 40-х рр. XI ст. зміг одружитися на огузькій (тобто сельджуцькій) хатун і був аміром її батька [Голден 2008, 328]. На думку Б. Кумекова, у другій половині XI ст. кипчаки закріпились на Мангизтау та Устюрті і запанували над місцевими огузькими племенами кечатів та чаграків [Кумеков 2006б, 472]. На мапі ал-Ідрісі простір між Каспійським та Аральським морями був названий “країною кипчаків” [Кумеков 2006б, 472]. Ал-Мустауфі локалізував кипчаків між черкесами та Булгаром. Закарійа ал-Казвіні розміщував їхні володіння східніше русів [Кумеков 2006б, 473]. Між Булгаром і Саксіном кипчаків розташовував на своїй мапі й Махмуд ал-Кашгарі [Кумеков 2006б, 473].

Формування кипчацьких конфедерацій було складним процесом. У XI ст. кипчаки включили до свого складу етноси шари та ймеків. Окрім того, у ньому перебували куни та кай, які мігрували до західноєвразійських степів у другій чверті XI ст. Поряд із хефчатами Бейхакі серед переселенців називав кучетів та чуграків [Голден 2004, 123]. Можливо, кучети увійшли до складу кипчацької конфедерації на самому початку “Великого Переселення” [Golden 1992, 278–279]. Поряд із чугрками (ограками, іграками) були згадані басмили та ябаку [Golden 1992, 229; Кляшторний, Султанов 2004, 138]. Як вдалося встановити С. Кляшторному, ябаку – це куни, а басмили – це шари, згадані у ал-Марвазі [Кляшторний, Султанов 2004, 138]. Іграки (ограки) – це не кай [Golden 1992, 229].

У географічному трактаті “Кордони Світу” зафіксовано, що кипчаки межували з огузами та башкирами, тобто могли виконувати у Кімацькому Каганаті функції федератів на західних кор-

донах [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*]. Бейхакі вказував, що у 30-х рр. XI ст. у Надаралля почали активно просуватись кипчаки [Голден 2004, 123]. Племена кучетів, чуграків та кипчаків, згадані Бейхакі, на кордонах Хорезму мали почати “Велике Переселення”. У 1030 р. кучети та чуграки вже були присутні у війську хорезмшаха Алтунташа [Голден 2003, 473; Golden 1984, 54]. Махмуд ал-Кашгарі називав чуграків (ограків) серед сусідів Караханідів [Кляшторный, Савинов 2005, 139]. Можливо, плем’я чуграків залишило пам’ять про себе в етнонімії народів Євразії у формі чункара роду кара-сакал племені алімули Молодшого Жузу казахів, роду чонгору маньчжурів, роду джунгуїркін халхамонголів [Бушаков 1991, 140].

За спостереженнями російських дослідників, на початку II тис. від Р. Х. до Середнього Надоб’я відбулось переселення зі степів Казахстану, що призвело до утворення басандайської культури [Худяков 2006, 490; Савинов, Новиков, Росляков 2008, 4-6, 354]. Пам’ятки кипчаків у Кузнецькій котловині знайдені у могильниках Бекові та Шандра в долині річки Бачат та могильнику Торопово у долині річки Касьми. Це – від 10 до 20 курганів, що являють собою земляні насипи з рівчаками прямокутного планування. Орієнтація похованих – на північний схід, а могили були одинарними з дерев’яним переkritтям та з конем. Предметний інвентар поховання був характерний як для кипчаків, так і для кімаків [Худяков 2006, 488]. За припущенням Ю. Худякова, у XI–XIII ст. внаслідок послаблення киргизької держави у Кузнецьку котловину зі Степового Алтаю переселялося тюркське та кипчацьке населення. Автохтонне самодійське населення краю вже було тюркизованим [Худяков 2006, 486–488].

Поряд із басандайською культурою у X–XIII ст. у Сибіру з’явилась венгерівська культура. Для її пам’яток були характерні земляні кургани з кільцевими ровиками. Поховані орієнтовані головою на схід, північний захід та південний захід. Поховання здійснене за звичаєм інгумації. Кераміка та інвентар демонструють низку рис, які дозволяють зарахувати культуру до угросамодійців, а не тюрків. Проте помітним у формуванні цієї культури мав бути і кипчацький чинник [Худяков 2006, 490].

Для культур лісостепової смуги Західного Сибіру було характерне поєднання угро-самодійських та тюркських рис. Тюркські

кочівники інфільтрувались до середовища угрів та самодійців і відігравали у ньому панівне становище. Саме ці події призвели до формування сибірських татар. Вихідними пунктами переселенців, як і за кипчацької доби, мали бути Алтай та Середнє Приіртішшя, де й сформувалися сrostкінська та кипчацька археологічні культури [Худяков 2006, 491].

Д. Расовський вказував, що кипчаки заволоділи степами огузів у Центральній Азії в 1030 р. [Расовский 1936, Т.8, 178]. В. Стоянов датував ці події 40-ми рр. XI ст. [Stoyanow 2002, 680]. П. Голден вважає вихідною датою міграції 1030 рік, а рух племен, на його думку, був спровокований завоюванням тангутами земель ганьсуйських уйгурів у 20-х рр. XI ст. [Голден 2003, 474]. С. Агаджанов стверджує, що переселення було започатковано киданською експансією, яка змусила мігрувати кунів та кай [Агаджанов 1969, 154–158]. Переселення кунів та кай спричинило хвилю міграцій, які тривали усю другу чверть XI ст. і призвели до появи половців на східних кордонах Русі у 1055–1061 рр. Б. Кумеков також вбачав у експансії киданів основну причину переселення кунів та кай і її початком вважав 20-і рр. XI ст. [Кумеков 1972, 122–123].

Фактично протягом другої чверті XI ст. у надаральських степах одні кочівники потрапили під владу інших. Кучегів та чуграків потіснили племена шари, яких, своєю чергою, змусили мігрувати куни. Кунів, своєю чергою, потіснили кай [Minorsky 1942, 29–30]. Шари, за інформацією Марвазі, очолював басмил [Minorsky 1942, 73–74; Голден 2003, 461]. Басмили нападали на Караханідів, а отже мешкали поблизу озера Балхаш [Кляшторный, Султанов 2004, 134–135]. С. Кляшторный припускає тотожність етнонімів шари та басмил [Кляшторный, Султанов 2004, 138]. Переслідуювані племенами кай та кун, шари атакували печенігів та узів і завоювали їхні володіння [Голден 2003, 462].

Басмільські вожді були свояками династії Ашина, що не заважало їм воювати з кок-тюрками. Китайські джерела вказують на те, що у 742 р. басімі (басмили) разом із хойху (токуз-огузами) напали на ту-кює і вбили їхнього кагана [Minorsky 1942, 74]. Серед дослідників існує гіпотеза про тотожність басмилів та аргинів [Бушаков 1991, *Приложение*, 8–9]. “Аргин” перекладали як суміш, що вказує на різне походження етнічних складових цього

племінного союзу. Їхня топоніміка та етнонімія може бути відображена у безлічі інших відомих нам етнонімах і топонімах тюркських народів Західної Євразії. Під час експансії каганату токуз-огузів частина басмилів мала відкочувати на захід. Можливо, саме на кочовищах аргинів шари знайшли свою нову батьківщину. Їх присутність серед супротивників Караханідів зафіксована Махмудом ал-Кашгарі [Кляшторный, Савинов 2005, 139–141].

В. Спіней вважає 1055 рік часом, коли кипчаки вийшли на кордони Русі, а 1061 рік – часом першої битви з русами [Spinei 2009, 116]. Д. Крістіан, своєю чергою, визначає хронологічні межі цих подій – 1054 р. та 1062 р. [Christian 1998, 356]. Д. Расовський припускав, що кипчаки вийшли на кордони Русі у 1054 р. [Расовский 1936, Т. 8, 179–180]. Вихідна точка міграції, за припущенням А. Гьокбея, це – 1030 р., коли кипчаки з'явились поблизу Хорезму, а 1055 р. був часом, коли кипчаки вперше увійшли в контакт із Руссю [Gökbel 2002, 645–647]. Щодо свідчень слов'янських літописців, то тільки у Лаврентіївському літописі перша згадка про кипчаків на кордонах Русі датувалась 1054 р. [Лаврентьевская и Суздальская летопись... 1962, 163]. За даними інших літописців, вони вийшли на кордони Русі у 1055 р. [Новгородская первая летопись... (далі – НПЛ) 1950, 182; Ипатьевская летопись 1962, 151]. Перший напад кипчаків на Русь датований 1061 р. Вождь, який переміг Всеволода Ярославича, мав ім'я Іскал (Сокол) [Лаврентьевская и Суздальская летопись... 1962, 163; НПЛ 1950, 17; Ипатьевская летопись 1962, 152]. Найімовірніше, його ім'я було Сукал [Lăzărescu-Zobian 1984, 270–271].

На нашу думку, кипчаки на початку 50-х рр. XI ст. мали опанувати степи Дніпровського Лівобережжя. На Правобережжі вони мали з'явитися дещо пізніше. Похід кипчаків проти торків, які жили поблизу Ростовця та Неятина, датований 1071 р. [Kurat 1972, 78; Лаврентьевская и Суздальская летопись... 1962, 174; НПЛ 1950, 191; Ипатьевская летопись 1962, 164]. У такому разі, межиріччя Дніпра та Дністра було опановано кипчаками у 60-ті рр. XI ст.

Отже, кипчак та куман – це соціоніми, що позначали кочівників. Етнонім кипчак позначав язичників тюрків центральноазійських степів. Їхня археологічна культура була близькою кімакам і сформувалась на основі сросткінської археологічної культури. Антропологічно кипчаки у Центральній Азії були монголоїдами південно-

сибирського типу, проте ступінь монголоїдності зменшувався, чим далі кипчаки просувались на захід. Експансія кипчаків була нічим іншим, як експансією колишніх племен Кімацького Каганату під тиском племені кай. Вона розпочалася у 30-х рр. XI ст., а на кордоні Русі кипчаки вийшли у 1055–1071 рр.

ЛІТЕРАТУРА

Абдумананов Р.А. Экспансия кыпчакских племен // **Центральноазиатский исторический сервер.** – <http://www.kyrgyz.ru/?page=89>

Агаджанов С. Г. **Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии.** Ашхабад, 1969.

Анчабадзе З.В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // **Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов.** Нальчик, 1960.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** Алма-Ата, 1989.

Бушаков В. А. **Тюркская этноэкономика Крыма.** Москва, 1991.

Гардизи... – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” // **Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению.** – М., 1973 – http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

Гарустович Г. Н., Иванов В. А. **Огузы и печенеги в евразийских степях.** Уфа, 2001.

Голден П. Формирование кумано-кыпчаков и их мира // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.** Вып. X. Симферополь, 2003.

Голден П. Кыпчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // **Монгольская империя и кочевой мир.** Кн. 1. Улан-Удэ, 2004.

Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // **Степи Европы в Эпоху Средневековья.** Т. 6.: Золотоордынское время. Донецк, 2008.

Зуев Ю. А. **Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.** Алматы, 2002.

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // **Полное собрание русских летописей.** Т. 2. Москва, 1962.

Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Раннесредневековые миграции тюркских племен в западный ареал Великой Степи (кимако-кипчакский феномен) // **Средневековая археология евразийских степей.** Т. 2. Казань, 2007.

Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. **Степные империи древней Евразии.** Санкт-Петербург, 2005.

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. **Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье.** 2-е изд. Санкт-Петербург, 2004.

Кононов А.Н. **Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского.** Москва – Ленинград, 1958.

Кумеков Б. Е. **Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам.** Алма-Ата, 1972.

Кумеков Б. Е. Кимаки и кыпчаки. Кимацкий каганат // **История татар.** Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // **История татар.** Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // **Полное собрание русских летописей.** Т. 1. Москва, 1962.

Маркварт И. **О происхождении народа куманов** / Пер. А. Немировой. – <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>

Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях / Изд. Аннинский С.А. / Подготовлено к изданию Цепковым А.И. // Меховский Матвей. **Трактат о двух Сарматиях. Сокровенное сказание монголов.** Рязань, 2009.

Могильников В.А. Кимаки. – Сросткинская культура. – Карлуки // **Степи Евразии в эпоху Средневековья. Серия: Археология СССР.** Москва, 1981. – <http://kronk.narod.ru/library/mogilnikov-va-1981b.htm>

Насилов Д. М. Кыпчаки у Махмуда Кашгарского // **Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран.** Москва, 2009.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. Москва, 1950.

Прицак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. Київ, 2008.

Расовский Д. А. Половцы. I. Происхождение половцев // **Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова.** Т. 7. Прага, 1935.

Расовский Д. А. Половцы. II. Разселение половцев // **Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова.** Т. 8. Прага, 1936.

Рашид ад-Дин. **Сборник летописей** / Перевод с перс. Л. А. Хетагурова. Редакция и примечания проф. А. А. Семёнова. Т. 1. Кн. 1. Москва – Ленинград, 1952.

Савинов Д. Г., Новиков А. В., Росляков С. Г. **Верхнее Приобье на рубеже эпох (басандайская культура).** Новосибирск, 2008. – <http://kronk.narod.ru/library/savinov-novikov-roslakov-2008.htm>

Худяков Ю. С. О происхождении культуры средневековых кыпчаков // **Древности Алтая.** 2004. № 12. – <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html>

Christian D. **A history of Russia, Central Asia and Mongolia:** Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford and Malden, Mass., 1998.

Golden P. B. **An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.** Wiesbaden, 1992.

Golden P. B. Cumanica I: The Qıpçaqs in Georgia // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi.** Vol. IV. Wiesbaden, 1984.

Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli: The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi.** Vol. VI. Wiesbaden, 1986.

Gökbel A. Kipchaks and Kumans // **The Turks.** Vol. 1. Ankara, 2002.

Het'um the Armenian. **The Flower of Histories of the East** / Edited and translated by R. Bedrosian. – <http://rbedrosian.com/hetumint.htm>

Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the

preface by V. V. Barthold. London, 1937. Русское переложение by неизвестный злоумышленник. – <http://odnapllyazyk.narod.ru/hudu-dalal.htm>

Kurat A. N. IV–XVIII. Yüzyillarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972.

Lăzărescu-Zobian M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // **Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun / Journal of Turkish Studies.** Vol. 8. Harvard, 1984.

Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.

Pritsak O. The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi.** 1975. Vol.1. Lisse, 1976.

Pritsak O. Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th–11th centuries // **Proceedings of 26th International Congress of Orientalists.** New Delhi, 1964. Vol. 2. New Delhi, 1968.

Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden-Boston, 2009.

Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // **The Turks.** Vol. I. Ankara, 2002.

Zuev Yu. A. Se-Yanto Kaganate and Kimeks (Türkic ethnogeography of the Central Asia in the middle of 7th century) // **Shygys,** 2004, № 1–2. – <http://www.turkicworld.org/>

Zuev Yu. A. Horse Tamgas from Vassal Princedoms // **Works of History, Archeology, and Ethnography Institute.** Vol. 8. Alma-Ata, 1960. – <http://www.turkicworld.org/>